

**UKRAINA I ŚWIAT: PARALELE LITERACKIE
УКРАЇНА І СВІТ: ЛІТЕРАТУРНІ ПАРАЛЕЛІ
UKRAINE AND THE WORLD: LITERARY PARALLELS**

РОМАНТИЧНИЙ ОРІЄНТАЛІЗМ: УКРАЇНСЬКА МОДЕЛЬ

ІРИНА ПУПУРС

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ, Київ – Україна

ROMANTYCZNY ORIENTALIZM: MODEL UKRAIŃSKI

IRYNA PUPURS

Institut Literatury im. Tarasa Szewczenki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Kijów – Ukraina

STRESZCZENIE. W artykule przeanalizowany został ukraiński model romantycznego orientalizmu. Zaprezentowane zostały główne założenia jego poetyki imagologicznej. Autorka scharakteryzowała „etniczny charakter” Azjaty na przykładzie romantyzowanych obrazów Tatarów krymskich oraz Nogajów.

ROMANTIC ORIENTALISM: THE UKRAINIAN MODEL

IRYNA PUPURS

Taras Shevchenko Institute of Literature, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv – Ukraine

ABSTRACT. The purpose of this paper is to present the Ukrainian model of Romantic orientalism. The imago-poetics' main assumptions of *Frontier Eastern, Caucasian, Egyptian* are discovered. The ethnic character of an Asian (romanticized Crimean Tatars and Nogai people) is also analyzed.

Модус *Східного* є важливою складовою романтизму, що затвердив комплекс іміджів, перцепцій, ідей, міфів, топосів, персонажів, стереотипів, кліше, котрі сформували образ „романтизованого Сходу” й дали підставу говорити про поняття *романтичного орієнталізму*. Останній яскраво проявився не лише в літературі, але й у інших видах мистецтва (малярстві, музиці, архітектурі) та став доказом повноцінного існування орієнтальної (або сходознавчої) течії в романтизмі.

Значне місце *Східне* займає в англійському, французькому, німецькому й російському письменстві доби романтизму. І саме моделі *романтичного*

орієнталізму, створені представниками цих чотирьох європейських літератур, стали провідними й впливовими. Разом із тим вони перебували у процесі постійної взаємодії: використовували сходознавчий матеріал один одного, трансформували іншо-літературне *Східне* у своє-літературне тощо.

Орієнтальні віяння та тенденції проявились і в українському романтизмі¹, де не набули такої масштабності, як у романтичних літературах Франції, Великобританії, Німеччини чи Росії. Втім, український романтичний орієнталізм оформився у своєрідну модель, яка вирізняється як національними й індивідуально-авторськими особливостями, так і типологічно зближується з іншими європейськими орієнталізмами.

Відразу ж варто зауважити, що кожна національна модель європейського орієнталізму формувалася під впливом власних географічних, історико-політичних і культурних пріоритетів *Східного*. І тому *романтичний орієнталізм*, приміром, був породжений як імперіалістською політикою, колонізаторським ставленням до азійців як до нижчої раси, ворожого *Іншого* (це більше притаманно для англійської, французької та російської моделі), сприйняттям Азії як місця зародження християнства, прабатьківщини європейців (*Пра-Свого*), центра духовності, ірраціоналізму та мудрості (характерніше для німецької моделі), так і зацікавленням *Чужим (Східним)* у контексті *Свого (Історичного, Фольклорного)* (цим вирізняється українська й польська модель). Також романтиками паралельно проголошувалися супротивні погляди щодо *Східного* – від зневаги й зверхнього ставлення до *Іншого*, та до захоплення й визнання вищості *Іншого*. Такі абсолютно протилежні сходознавчі рецепції цілком зрозумілі, оскільки: по-перше (повторимося), історико-культурні й політичні особливості європейських країн впливали на ставлення до того чи іншого *Східного*; по-друге, саме *Східне* складається із різноманітних варіантів, породжених надзвичайно несхожими між собою культурами – давньоєгипетською, мусульманською, індійською, кавказькою, кримськотатарською, кочівною (степовою) та ін. І в кожній європейській романтичній літературі одні варіанти *Східного* лідирували та відіграли вирішальну роль у формуванні національної моделі *романтичного орієнталізму*, інші – були не настільки поширені й не такі впливові, а деякі – маргінальні, редуковані або зовсім відсутні. Приміром, основними варіантами *Східного* англійського романтичного орієнталізму стали *Близькосхідне (Мусульманське, Османське, Арабське)* й *Індійське*, другорядними – *Єгипетське*, а от відсутніми – *Кавказьке* (якщо не бра-

¹ *Татарські набіги..* Г. Квітки-Основ'яненка, *Гамалія, Невільник, Марія, Саул, Царі, Давидові псалми, Кавказ, У Бога за дверми лежала сокира, щоденник* Т. Шевченка, *Магомет і Хадиза, Маруся Богуславка* П. Куліша, *Туга, Згадка, Погоня, Олена* М. Шашкевича, *Думи* І. Вагилевича, *Киртчалі, Празник у Такові, Бельзацар* Ю. Федьковича, *Чайковський* Є. Гребінки, *Кудеяр* М. Костомарова, *Невільничка* Марка Вовчка, *Турецькі бранці, Клеопатра, Алі, паша Яніни й суліоти* І. Воробкевича, *Турки і козак, Турок і мужик, Ахмет III і запорожці, Мініх* С. Руданського, *Ялта* Я. Щоголева та ін.

ти до уваги тему Прометей), *Степове, Кримське, Сибірське*. А от у російському романтичному орієнталізмі якраз *Кавказьке* й *Кримське* лідирує, достатньо представленим є *Сибірське, Степове* й *Близькосхідне*, менш репрезентативним є *Єгипетське* й *Індійське*.

Щодо українського романтичного орієнталізму, то тут склалася інакша ситуація. Географічне положення України, її пограниччя зі *Східним – Степовим* і *Кримським*, історичні взаємини з *Малоазійським (Турецько-османським)* спричинили лідируючі позиції в українському романтичному орієнталізмі тих варіантів *Східного*, котрі були пов'язані з ними. Тобто, це геокультурні імаго *Степового, Кримського, Турецького (Османського)*, а також релігійне імаго *Мусульманського*. Зустрічається в українському романтичному орієнталізмі й *Єгипетське, Аравійське, Палестинське, Кавказьке*. Натомість відсутнім є *Індійське*.

Як відомо, з кінця XVIII ст. в країнах Європи масово зріс інтерес до Сходу, обумовлений як історико-політичними, так і соціокультурними причинами. Серед цих імпульсів до орієнтального знаковими є: англійська колонізаторська експансія в Індії (з 1760 р. Індія – колонія Англії), наукове вивчення санскриту (з другої половини XVIII ст.), російсько-турецькі війни (1768–1774 рр. й 1787–1792 рр.), приєднання Криму до Російської імперії (1783 р.), єгипетська воєнна кампанія Наполеона (1798–1801 рр.), інтервенція Росії на Кавказі (з кінця XVIII – 1855 р.), її війни з Персією (1804–1813 рр.) й Османською імперією (1806–1812 рр.), національно-визвольна боротьба греків у 1820-х роках та ін.

Більшою чи меншою мірою ці події позначилися й на сходознавстві України. Професійних орієнталістів, рівня В. Джонса чи О. Сенковського серед українських романтиків не було. Втім, І. Срезневським були написані *Загальні основи „Зенд-Авести”* (1835) та *Порівняння релігії перської та єгипетської* (1839), матеріал яких пізніше послугував йому при створенні наукової розвідки *Святині й обряди поганського богослужіння стародавніх слов'ян за свідченнями тогочасними та переказами* (1846). П. Гулак-Артемівський опублікував у п'ятому номері „Українського вісника” („Украинский вестник”) за 1824 р. статтю *Про поезію й красномовство на Сході (О поэзии и красноречии на Востоке)*. Ніхто із українських романтиків (якщо не брати до уваги заслання Т. Шевченка й відпочинок М. Костомарова та Я. Щоголева в Криму) не здійснив подорожі *Сходом* й тому їхні уявлення про *Східне* почасті сформувалися через рецепцію інших гетеро-іміджів, почерпнутих із книжок. Приміром, Т. Шевченко читав *Путешествия по Сицилии, святым местам, Египту и Нубии* А. Норова, статтю *Турецкая война в царствование Федора Алексеевича* О. Попова та інші сходознавчі праці, з яких почерпнув знання про зороастризм, індуїзм, мусульманство, японську й тибетську культури. Також він був обізнаний із творчістю митців, яких можна назвати яскравими представниками *романтичного орієнталізму*, як-от у літературі – Ф.-Р. де Шатобріан, Дж. Байрон, О. Пушкін, М. Лермонтов, у живописі – Е. Делакруа, О. Верне. Тобто, орієнтальні імаго, створені українськими романтиками, зачасти явля-

ють собою комбінацію з копійованих або переосмислених ними фольклорних, історичних, літературних та інших образів *Східного*.

Ключовим же імпульсом до *Орієнтального* для українських романтиків стала їхня включеність у рух за відродження соціальної та культурницької незалежності своєї батьківщини. Саме тому увага українських романтиків була спрямована головним чином на *Своє* (фольклорне, історичне) і в цьому контексті проявлялася цікавість до *Чужого* (*Східного* – передусім *Пограничного Східного*). Тобто, перш за все український романтичний орієнталізм ґрунтувався на власних національних інтересах. Тут деякі аналогії можна провести з німецьким романтичним орієнталізмом, який останніми роками германісти декларують у зв'язку з національним питанням (хоча українські й німецькі національні цілі різнилися). Так, Тод Контьє впевнений, що німецькі романтики прагнули виокремити *Своє* (*Сучасне Німецьке*) від *Близького Чужого* (*Пост-революційного Французького*) і німецький орієнталізм, на їхню думку, – виключно зацікавлення культурою й ірраціоналізмом *Східного*, а французький – передусім раціонально-матеріалістичне використання *Східного*. І таким чином підкреслювалася вищість німецької нації як культурної².

Тепер зупинимось детальніше на виявленні основних констант імагопоетики й на характеристиці етнічної імагемо-семантики *Східного* творів українських письменників-романтиків³.

Пограничне Східне

Основними формоутворюючими українського романтичного орієнталізму стали варіанти *Східного*, пограничного із *Українським*, як-от *Степове* (*Кочівне*, *Ногайське*), *Кримське* й пов'язане з ними *Мусульманське*. Воєнні й мирні контакти з азійськими народами Великого Степу й Криму були константою української історії, цікавість до якої надзвичайно підвищилася в епоху романтизму, призвівши до появи великої кількості художніх творів на історичну тематику. У них і виринали образи *Пограничного Східного* як частини історичної декорації (часів правління кримського хана Девлета I Гірея (1530–1577 рр.) – *Кудеяр* М. Костомарова; першої половини XVII ст.: за правління османських султанів Османа II (1618–1622 рр.) – *Маруся Богуславка* П. Куліша й Ібрагіма I (1640–1648 рр.) – *Турецькі бранці* І. Воробкевича та ін.). При цьому авторське уявлення про це *Інше* формувалося через рецепцію інших

² Т. Контъе, *German Orientalisms*, Michigan 2004.

³ Основним у моєму дослідженні стане імагологічний підхід, який дасть змогу по-новому прочитати, зрозуміти й представити *український романтичний орієнталізм*. При цьому будуть використані теоретичні розробки концептів „імаго”, „імагеми”, „кліше”, „стереотипу”, „Свого – Чужого” та інших об'єктів імагології, котрі представлені у працях П. Брюнеля, К. Пішуа, А.-М. Руссо, Д.А. Пажо, М. Беллера, Дж. Ліерсена, Г. Гачева, Д. Замятіна, Д. Наливайка та ін. Відразу ж зауважу, що у пропонованій роботі під „імаго” будуть розумітися іміджі східних країн, територій і релігій, а під „імагемою” – складові цих іміджів.

гетеро-іміджів, почерпнутих із історичної літератури й фольклорних джерел. Яскравою ілюстрацією подібної комбінації копійованих і переосмислених фольклорно-історичних образів *Пограничного Східного* можуть бути *Турецькі бранці* І. Воробкевича, де маємо перекази історичної праці С. Велеса й стилізації українських народних пісень. *Пограничне Східне Татарських набігів* (*Татарських набегов...*) Г. Квітки-Основ'яненка – Кримське ханство XVII-го століття – створено, керуючись українськими фольклорними джерелами (анекдотами про українську татарофобію та ін.) і споминами очевидців про козацько-татарські сутички.

Одними з основних об'єктів дослідження імагології є іміджі, кліше, стереотипи, котрі визначаються національною культурою стосовно *Іншого* (*Чужого*). Німецький учений М. Фішер відзначав, що іміджі можуть бути як національними кліше, наближеними до стереотипів („імаготипів або імаготипної системи”⁴), так і складними образами, котрі об'єднують у собі різні образи *Чужого*. Власне, романтизоване *Пограничне Східне* було сформоване за рахунок індивідуальних гетеро-іміджів, які базувалися на геокультурному й релігійному імаго, що висвітлювалися крізь типово орієнталістські перцепції (Схід – ворог, Схід – екзотика).

Так, виписуючи геокультурне імаго *Пограничного Східного*, українські романтики намагалися продемонструвати його природно-географічний портрет, етнічну винятковість, оригінальність культури. Для цього використовувався певний набір образів і артефактів: природно-географічних (Бахчисарай, Кафа, Козлов, Чорне море, кримські гори, ріка Альма та ін.), архітектурних (мінарет, турецька фортеця, намети та ін.), етнографічних (шовковий халат, чалма, кумис, гарем та ін.), соціально-політичних (хан, мурза, імам та ін.). Ці уособлення *Пограничного Східного* або лишень згадувалися заради достовірності придуманого місцевого колориту, або досить детально виписувалися, відіграючи важливу роль у композиції. „Можна сказати, – процитуємо Ю. Кочубея, – що такі орієнталістичні ознаки з часом ніби створюють канон, і вже твір про Схід не уявляється і не сприймається, якщо у ньому немає очікуваних обов'язкових орієнтальних деталей...”⁵. Важливу роль у житті кримських татар відігравало мусульманство, й тому геокультурне імаго *Кримського* майже завжди обрамлялось або доповнювалось релігійним *Мусульманським*.

Приміром, геокультурне й релігійне імаго *Кримського* Г. Квітки-Основ'яненка складається із епізодичних згадок про гаремні традиції, про татарські забави („едят жирных баранов, бегают на конях, кидают *джырит*”), моду („так голова была обрита наголо по татарской моде”), декількох образів і мотивів із Корану (рай Магомета, сім небес, гурія), пари татарських слів („иншаллах” та ін.) і традиційного тропа орієнтального поетичного мистецтва

⁴ М. Фішер запропонував уживати ці поняття замість терміну „стереотип”.

⁵ Ю. К о ч у б е я й, *До специфіки українського орієнталізму*, [в:] „Східний світ”, Київ 1996, № 2, с. 134.

(„а одна между ними как полная луна, поднимающаяся и не светящая, и только видимая в густом тумане...”).

Деталізованим виявляється геокультурне *імаго* *Пограничного Східного* в *Кудеярі* М. Костомарова. По-перше, це геокультурні складники *Кримського* із постійною присутністю *Мусульманського*: Кафа, Бахчисарай, мінарети, турецька фортеця, зелені тополі, чинари, скелясті гори, Чорне море, кримський хан, кримський юрт, кримські мурзи й беї, курултай, тат-агас, каді-аскер, Акмамбет та ін.

По-друге, це геокультурні елементи *Турецько-османського* як присутнього на території Кримського ханства, частини Османської імперії. Репрезентується це *Східне* передусім за допомогою адміністративних одиниць: беглербег, санджакчей та ін. До речі, іміджі *Турецько-османського* як *Пограничного Східного* в контексті *Сербського*, *Грецького*, *Болгарського* та іншого *Південноєвропейського*, завойованого османами, типові для української літератури доби романтизму (*Киртчалі*, *Празник у Таківі* Ю. Федьковича, *Як пізнали новобранців*, *Гостинець з Боснії*, *Гусяр*, *Помста чорногорця* І. Воробкевича, *Канари* Я. Щоголева, *Сербська пісня* С. Руданського та інші).

По-третє, геокультурне *імаго* *Пограничного Східного Кудеяра* – ландшафтні й етнографічні особливості *Ногайського*: степ, солончаки, пасовиська, коні, воли, вівці, кочовища, кибитка, овчина.

В основі ж *Релігійного імаго* (*Мусульманського*) – а) поетика Корану; б) мінарети й мечеті; с) муфтій, імам, улеми; d) молитви й звернення до Аллаха. Особливо яскраво презентується *Мусульманське* в останніх абзацах Костомарової повісті – монолозі Девлет-Гірея, котрий милується спаленням Москви.

Власне, геокультурне й релігійне *імаго* інформаційно живить і конкретизує типово орієнталістські перцепції (Схід – екзотика, Схід – ворог), котрі гармонійно влилися в український романтичний орієнталізм і стали неодмінними елементами його поетики.

Романтична екзотичність створювалася переважно за допомогою нової для європейців інформації: геокультурних образів, іншомовної лексики тощо. На цьому наголошував і Мішель Фуко, який запропонував розглядати екзотичне як *épistémè* („сукупність знань”). Тобто, романтизоване геокультурне *імаго* *Пограничного Східного* як „сукупність знань” продукувало і його екзотичну матрицю.

Épistémès з великою сукупністю екзотичних одиниць характерні для *Пограничного Східного Кудеяра*. М. Костомаров намагався зробити зрозумілими екзотичні предмети та дійства, подаючи розлогі описи й коментарі, проводячи аналогії й паралелі. Приміром, завжди в його тексті маємо пояснення орієнтальної номенклатури або термінології: „когда его привели к допросу пред верховного судью, кади-аскера”, „решили вершить важное дело о заговоре на жизнь хана в курилтае, или ханском совете”, „хан произвел его в сан тат-агасы, начальника над крымскими христианами” й т.п. Костомарівські

описи декору помешкань, одягу та іншого етнографічно-побутового *Кримського* або *Турецько-османського* зачасти презентуються як „екзотика розкоші”:

И во сне не виделось Кудеяру такой роскоши, в какой он очутился... его обули в сафьяновые сапоги, расшитые золотом... к черному кожаному поясу прицеплена была на серебряной цепи сабля в серебряных ножнах, с золотым эфесом, в котором блистал дорогой изумруд...⁶.

Натомість *Ногайське* малюється як „екзотика дикунства” (у даному випадку, це примітивний кочовий спосіб життя):

Здесь, по степи, изобильной солончаками, перемешанными с богатыми пастбищами, сновали многочисленные кочевья ногаев; там и сям появлялись и исчезали огромные купы кибиток, сделанных из тростника и покрытых кожами и рогожами; около них паслись стада волгов, овец и преимущественно конские табуны [...] ногаи оставались в первобытном виде, не сеяли хлеба, не заводили садов и огородов, не строили домов, не занимались ремеслами, всегда на конях, всегда в одной и той же овчине с тою разницею, что летом одевали ее шерстью вверх [...]⁷.

Але в українській літературі доби романтизму основною перцепцією *Пограничного Східного* стала не „Схід – екзотика”, а „Схід – ворог”. Це цілком зрозуміло, оскільки у минулому на Україну неодноразово здійснювались воєнні експансії із *Пограничного Східного*, й протягом століть у свідомості українця закарбувався образ цього регіону як ворожого, небезпечного, пов’язаного із духовно-релігійним насильством, фізичними знущаннями й смертю. Таке сприйняття *Пограничного Східного* присутнє практично у творчості всіх українських преромантиків і романтиків (Г. Квітка-Основ’яненка, Т. Шевченка, П. Куліша, Ю. Федьковича, М. Костомарова, І. Воробкевича та ін.). Приміром, Г. Квітка-Основ’яненко на початку *Татарських набігів* малює досить сумну перспективу татарської бранки:

Что ожидает ее в жизни? Вечное рабство, неволя, унижение, поругание!.. Забудет веру святую, ни от кого и ниоткуда никакой помощи, отрады!..⁸.

У вірші *У тієї Катерини* Т. Шевченка славного запорожця Івана Голого посадили на кіл у м. Козлові (сучасна Євпаторія).

Позліталися невірні, як хижі орли до Бахчисараю, а звідси мов саранча чорною хмарою пустилися на нашу Україну. Куди поганці йшли, там вже і трава не росла, скрізь плондували, палили та мордували, та забирали у полон бідних християн⁹

– цитата з *Турецьких бранців* І. Воробкевича.

⁶ М. К о с т о м а р о в, *Кудеяр*, [в:] його ж, *Твори в двох томах*, т. 2, Київ 1990, с. 217.

⁷ Там само, с. 231.

⁸ Г. К в і т к а - О с н о в ’ я н е н к о, *Татарские набег...*, [в:] його ж, *Зібрання творів у семи томах*, т. 6, Київ 1981, с. 528.

⁹ І. В о р о б к е в и ч, *Турецькі бранці*, [в:] його ж, *Твори у двох томах*, т. 2, Львів 1911, с. 6.

До речі, у військовій опозиції *Пограничне Східне – Українське*, перше є агресивним і нападаючим, а друге – захисним. Цю специфіку українського орієнталізму справедливо підмітив Ю. Кочубей:

Ми не спостерігаємо агресивності українців у ставленні до східних сусідів, позиція їх цілком захисна. Зовсім не йдеться про якісь завойовницькі наміри. Можна знайти мотиви молодечтва, помсти, відданості своїй релігії, втечі з полону, але ніколи не йшлося про захоплення чужої території, землі¹⁰.

Кавказьке

Кавказьке найбільш яскраво й повно репрезентовано в російському романтичному орієнталізмі (твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Бестужева-Марлінського та ін.), де, приміром, *Кавказьке* асоціювалося О. Бестужевим-Марлінським із „високим ідеалом романтизму”. Вповні погодимося з А. Гаджієвим, радянським дослідником орієнтальної тематики в російській літературі першої половини XIX ст., що

если для западноевропейских писателей экзотичен был собственно Восток, фактически вызвавший к жизни западно-европейский романтизм, то для русских авторов экзотикой стал русский Восток, Кавказ, соответственно оказавшийся родиной русского романтизма¹¹.

Російський Кавказ майже завжди сфокусовано через сприйняття європейця. Наприклад, в *Кавказском пленнике* О. Пушкіна для головного героя, представника Європи, Кавказький простір існує в двох площинах – уявній як символ омріяної волі, первісних можливостей, визволення („Свобода! Он одной тебя // Еще искал в пустынном мире”) та реальній як образ Іншого (Кавказ виявився чужим, незрозумілим, і головний герой як „чужорідне тіло”, виходець з ворожого для кавказців табору, вписався в цей східний регіон тільки в ролі бранця).

Українське романтизоване *Кавказьке* є Шевченковим й інакшим. Так, Шевченків образ цієї частини Сходу існує завжди в якості символу волелюбства. Показовою в цьому плані є його поема *Кавказ*, де названа східна місцевість набула позитивного емоційного забарвлення, а черкесам приписані Прометеві риси.

Єгипетське

Єгипетське українського романтичного орієнталізму – *Марія* Т. Шевченка й *Клеопатра* І. Воробкевича¹².

¹⁰ Ю. Кочубей, зазнач. праця, с. 136.

¹¹ А. Джафар Оглы Гаджієв, *Восток в русской литературе первой половины XIX века (Проблемы русско-кавказских литературных взаимоотношений)*. Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук, Тбілісі 1981, с. 12.

¹² Див. більше мою статтю: І. Пупурс, *Європейський імідж романтизованого Єгипту: на матеріалі англійської, французької, російської, української поезії та прози XIX століття*, [в:] „Літературна компаративістика”, Київ 2011, № IV, с. 24–71.

Український романтик Ісидор Воробкевич 1879 р. розпочав писати епічну поему Клеопатра про кохання останньої єгипетської цариці й римського правителя Марка Антонія, запозичивши цей загальновідомий сюжет у Плутарха. І. Воробкевич намагався створити великий за обсягом твір сходознавчого спрямування й ретельно до цього готувався, вивчаючи відповідні матеріали. Завершити літературний проект під назвою *Клеопатра* І. Воробкевичу не вдалося – він написав усього лише заспів й одну частину, із чотирьох запланованих. Не пощастило *Клеопатрі* й з друком – через велику кількість лексичних помилок і погрішностей 1909 р. Осип Маковей не включив її до чотиритомного зібрання творів І. Воробкевича. Зараз начисто переписана автором *Клеопатра* та її попередні чорнові варіанти зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури НАН України.

Виписуючи геокультурне імаго Єгипту, європейські романтики намагалися продемонструвати його природно-географічний портрет, етнічну винятковість, оригінальність культури. Зачасти геокультурне імаго Єгипту виписувалося за рахунок ідентичного набору образів і артефактів: природно-географічних (Ніл, пустеля, Олександрія, Каїр та ін.), архітектурних (піраміди, сфінкси, колоси, Олександрійський маяк та ін.), мовних (ієрогліфи), релігійно-обрядових (Амон-Ра, Ісіда, Птах, Тот, мумії та ін.). Ці уособлення *Єгипетського*, більшість із яких є типовими візитними картками Єгипту, або лишень згадувалися заради достовірності придуманого місцевого колориту, або досить детально виписувалися, відіграючи важливу роль у композиції.

Так, у *Марії* Т. Шевченка задля достовірності й конкретизації єгипетського ландшафту згадано всього декілька атрибутів *Єгипетського*: „З-за Нілу сфінкси, мов сичі, // Страшними мертвими очима // На тебе дивляться. За ними // На голому піску стоять // По шнуру піраміди в ряд, // Мов фараонова сторожа...” та інші.

У *Клеопатрі* І. Воробкевича перелічено найвідоміші єгипетські споруди й монументи – піраміди, сфінкси, колоси Мемнона, Лабіринт, Олександрійський маяк і бібліотеку – й зроблено акцент на їхніх прикметних рисах. Наприклад, указується дата „народження” сфінксів: „Сфінкси дримають в піску вже 1000 літ”. Звертається увага на дивний ранковий спів колосів Мемнона – „Як в році сонечко вітає камінь // Чудним і незрозумілим співом” – й на заплутаність Лабіринту. Олександрійський маяк І. Воробкевич називає сьомим дивом світу й наголошує на його величезній значимості й користі: „Фонар сей сьомим чудом всього світа // Він... остерігає мореплавця // От скал згубливих і морських берегів”. Лаконічно описується в *Клеопатрі* й Олександрійська бібліотека, фонди якої, – зауважується І. Воробкевичем, – є скарбом знань.

Знову ж таки геокультурне імаго інформаційно живить і конкретизує типово-орієнталістські перцепції (Схід – екзотика, Схід – таємниця й містика), котрі гармонійно влилися в європейський єгиптологічний літературний романтизм і стали неодмінними елементами поетики. Передусім це стосу-

ється перцепції „Схід – екзотика”. Нечисленні *épistémès* екзотичного *Єгипетського* в *Марії* Т. Шевченка, а от для *Клеопатри* І. Воробкевича характерні *épistémès* з великою сукупністю екзотичних одиниць.

Присутня в єгиптологічній літературі романтизму й перцепція „Схід – таємниця й містика”. Єгипет як таємничо-містичне *Інше* створювався за рахунок опису незрозумілих і дивних для європейців предметів, традицій, ритуалів тощо. В українському романтичному орієнталізмі важливим формотворчим чинником містицизму й таємничості романтизованого *Єгипетського* став персонаж-жрець Тіберіус (*Клеопатра* І. Воробкевича), який здійснює обряд пророцтва. Цей старий жрець звертається до бога Ра за допомогою магічних заклинань і певних дій, перед цим поставивши Клеопатру в окреслене ним коло й давши їй оберіг – статуетку Ісиди. Далі він окурює царицю спеціально приготовленим зіллям, махає фараоновим жезлом, священним волоссям Береніки й танцює наче „скажений дервіш в екстазі”. Протягом всього магічного процесу, цілком у дусі готичних романів жаху, лунають якісь таємничі голоси, виринають із темряви страшні потвори й т.п. До речі, таємничо-містична матриця *Єгипетського* часто романтиками вимальовувалася в декорі подібної страхітливої обстановки.

Етнічна імагемо-семантика: створення „етнічного характеру” азіата

„Історія літератури, – зауважується Дж. Ліерсеном, – є формою вивчення достовірного національного характеру як відображеного у своїй історії культури”¹³. При цьому „національний або етнічний характер” виражається як стереотипами (імаготипами), так й іміджами (імаго), та з часом трансформується, але завжди зберігає своє структурне ядро. Звичайно, більшої зміни зазнають національні (етнічні) іміджі, а не стереотипи. Уже згадуваний Дж. Ліерсен убачав причину таких трансформацій не в тому, що змінювалася природа імаго, а в тому, що в різні історичні періоди змінювалося ставлення *Чужого* до тієї чи іншої нації (етносу).

Українські романтики створювали „етнічний характер” *кримських татар* і *ногайців* за допомогою етнографічно-психологічних імагем та імаготипів щодо характерних особливостей темпераменту, вдачі й рівня інтелекту цих етносів.

Широковживаним і пріоритетним в українській романтичній літературі є негативний, фольклорно-історичного походження, імаготип *кримських татар* і *ногайців*, які фігурували під спільними найменуваннями – „татари”, „орда”, „бусурмани”, „поганці”, як агресивних, жорстоких і безжальних нелюдей, грабійників. Приміром, у *Розбійнику* С. Руданського – „орда лиха”, „татари батька полонили”; у *Турецьких бранцях* І. Воробкевича – „невірні, як хижі

¹³ J. L e e r s e e n, M. B e l l e r, *Imagology: The Cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, New York 2007, p. 19.

птахи”, „люта орда”, „лютий Татарин” і разом із тим конкретизується татарська жорстокість („хто з безталанних бранців не здужав далі йти, тому устроить лютий Татарин кинджал у серце, відріже із рук ремінь і лишить нещасного серед степу на поживу орлам та сіроманцям”¹⁴) і т.п. У *Татарських набігах* Г. Квітки-Основ’яненка „татари” є не тільки немилосердними вбивцями, грабіжниками, але й обачливо-опасливими й підприємливими.

Досить непривабливим і негативним виявляється „етнічний характер” українсько-романтизованих *ногайців*. Це дикуни, які ведуть кочовий спосіб життя, ліниві, дурнуваті, погані скотарі, ненавидять ані розумову, ані фізичну працю, але разом із тим достатньо войовничі й постійно здійснюють грабіжницькі набіги. Приміром, ось як цих мешканців степу зображено у М. Костомарова:

ногаи оставались в первобытном виде... равнодушные к холоду и зною, не терпели они никакого труда... жены их не умели ни прясть, ни ткать; и если у них являлись какие-нибудь предметы житейских удобств, то все это было награблено у русских. Набеги и грабежи знакомили их с этими предметами, но не подвигали к лучшей жизни. Ногаи предпринимали свои набеги не столько из корысти, сколь оттого, что иного ничего не умели делать...¹⁵

Схоже *imago* ногайців маємо і в описах європейських мандрівників і науковців XVIII–XIX ст., як-от у *Кримському ханстві*¹⁶ саксонського професора Тунманна. До речі, в українському романтичному орієнталізмі будь-які антропологічні характеристики *ногайців* відсутні.

Щодо „етнічного характеру” *кримських татар*, то він конструюється за рахунок портретних описів персонажів різних соціальних верст: від кримського хана, імама, мурзи до рядового татарина. При цьому українськими романтиками підмічаються не лише негативні риси характеру *кримських татар*, але й позитивні. Приміром, у *Татарських набігах* Г. Квітки-Основ’яненка літній татарський мурза є заповзятим садівником і конярем, добрим і благородним господарем, мусульманином без релігійної нетерпимості й фанатичності, не жінколюбом. Разом із тим Г. Квітка-Основ’яненко постійно підкреслював той факт, що *кримські татари* – нечестивці, не християни, і цією характеристикою знижував рівень їхньої позитивності („хотя мурза был не злой, а добрый, но все-таки татарин”).

Позитивні образи *кримських татар* маємо й у П. Куліша, який „зобразив татар і турків, – вповні погодимося з Є. Нахліком, – не просто як безликих

¹⁴ І. Воробкевич, зазнач. праця, с. 7.

¹⁵ М. Костомаров, зазнач. праця, с. 231–232.

¹⁶ Вперше систематизовану інформацію про природу, географію, історію, суспільно-політичний устрій, національний склад Кримського ханства було викладено в *Кримському ханстві* Тунманна, написаній у 1777 році для популярної в ті часи географічної серії *Великий землеопис Бюшінга (Büshing's grosse Erdbeschreibung)*. І майже 150 років ця книга вважалася одним із достовірніших джерел про Крим.

функціональних учасників української історії (лютих нападників, торговців людьми тощо), а як живих людей зі своїми самодостатніми почуттями й переживаннями, побожністю й гуманністю”¹⁷. Жорстокі й добрі, хоробрі й трусливі, благородні й ниці, релігійно-фанатичні й віротерпимі, руйнівники й творці є *кримські татари* в *Кудеярі* М. Костомарова, а образ кримського хана Девлет-Гірея доповнює низку романтизованих ідеальних східних правителів (Салладіна В. Скотта й т.п.).

У повісті *Близнецы* Т. Шевченко зауважив: „А по-моему, нация без своей собственной ей только принадлежащей, характеризующей черты похожа просто на кисель, и самый безвкусный кисель”¹⁸. І дотримуючись цих слів, він намагався насамперед виокремлювати національні родзинки персонажів-орієнталів. При цьому Т. Шевченко використовував типові для англійського, французького, німецького романтичного орієнталізму прийоми зображення східної людини: орієнтал репрезентується через загальноприйняті схеми й порівнюється з європейцем. Наприклад, створені Т. Шевченком у повісті *Близнецы* образи черкес цілком відповідають тогочасному європейському уявленню про цей кавказький народ як жорстоке азіатське плем’я неприборканих за своєю природою людей: „Четыре года я находился в плену у немилосердных горцев... у бесчеловечных горцев” тощо.

Т. Шевченко створив цілу низку образів орієнталів: черкеси, татари, туркмени, казахи, калмики, киргизи, вірмени, башкири та ін. До речі, коли він сприймає їх з позицій освіченого європейця, тоді в його описах орієнталів віддзеркалюється європейська вищість над східною відсталістю: „Мне необходимо был промежуток между Северной Пальмирой и киргизской пустыней, а иначе я явился бы к вам настоящим киргизом”¹⁹, „одичал меж киргизами”²⁰. Відмітимо, що мотив так званої європейської інтелектуальної переваги є типовим для французької, англійської та російської моделей романтичного орієнталізму. Коли ж Т. Шевченко дивиться на орієнталів очима українця, вбачаючи схожість їхнього життя під гнітом царської Росії, то він творить досить привабливі іміджі калмиків, киргизів та інших представників Сходу.

Насамкінець хотілося б ще додати, що у наш час інтерес до орієнталізму, в тому числі й романтичного, зріс після виходу у світ монографії *Орієнталізм* Едварда Саїда, де був запропонований новий – постколоніальний – погляд на *Інше (Східне)*

Схід був витворений [...] орієнталізований не тільки тому, що його відкрили як „орієнтальний” у всіх тих розуміннях, які здавалися самоочевидними пересічній євро-

¹⁷ Є. Н а х л і к, *Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель*, т. 2, Київ 2007, с. 210.

¹⁸ Т. Ш е в ч е н к о, *Близнецы*, [в:] його ж, *Повне зібрання творів: у 12 тт.*, т. 4, Київ 2001, с. 11.

¹⁹ Там само, т. 6, с. 141.

²⁰ Там само, с. 174.

пейській свідомості дев'ятнадцятого сторіччя, а й тому, що його можна було зробити орієнтальним – тобто примусити його бути орієнтальним²¹.

На його думку,

орієнталізм об'єктивно слід розглядати як знакову систему, яка виражає європейсько-атлантичну владу над Сходом, а не як правдивий дискурс про Схід (яким він претендує бути, у своїй академічній або науковій формі)²².

Відразу ж орієнтальна теорія Е. Саїда здобула як прихильників (Н. Ліск, Рана Каббані, Дж. Кларк та ін.), так і опонентів (Б. Льюїс, Б. Тьорнер та ін.)²³.

Проти саїдівського орієнталізму найактивніше виступив арабіст Бернард Льюїс²⁴, орієнтальні концепції якого критикувались в *Орієнталізмі*. У свою чергу Б. Льюїс закинув Е. Саїду безліч фактичних, методологічних і концептуальних помилок, пов'язаних із тим, що Е. Саїдом було проігноровано чимала кількість оригінальних статей щодо вивчення східних культур, зокрема, написаних у часи європейського Просвітництва, а також авторитетними італійськими, данськими й особливо німецькими вченими-орієнталістами, тобто представниками країн, які не мали колоніальних проєктів на Середньому Сході. На думку Б. Льюїса, Саїдова теорія „орієнталізму” не пояснює багатьох фактів європейсько-азіатських культурних взаємовідносин, як-от, для чого було французам і англійцям вивчати іслам за довго до початку їхнього контролювання ісламських держав. Б. Льюїс був упевнений, що орієнталізм – це витвір європейського гуманізму, а не імперіалізму.

Безперечно, доля правди є в орієнтальних концепціях обох учених, оскільки англійський, французький, німецький, російський, український та інші національні моделі орієнталізму мали власні географічні, історико-політичні й культурні пріоритети *Східного*. І скажімо, застосовувати саїдівську концепцію орієнталізму стосовно німецького, польського чи українського романтичного орієнталізму треба обережно. Адже ці літературні моделі не носять яскравий відбиток *Колонізаторського*.

Загалом український романтичний орієнталізм, можна сказати, перебуває на стадії першопочаткового вивчення. Найперше його асоціюють з орієнталізмом Т. Шевченка, оскільки „Шевченко і Схід” – найрозробленіша тема (А. Ускова, К. Обручев, П. Балтін, Ю. Івакін, Н. Чамата, Ю. Барабаш, Г. Грабович, С. Амірян, М. Шах-Майстренко, М. Шкандрій та ін.). А от сходознавчий пласт творчості інших українських преромантиків і романтиків є мало або й зовсім не дослідженим. Так, деякі зауваги про *Східне* П. Куліша вміщені в кулешознавчих монографіях Є. Нахліка, в моїй монографії *По дорозі*

²¹ Е. Саїд, *Орієнталізм*, Київ 2001, с. 16.

²² Там само, с. 17.

²³ Див. детально: *Orientalism: A Reader*, Edinburgh 2000 (збірник, за редакцією А.Л. Macfie, де зібрані дотичні й протилежні до Саїдового бачення концепції орієнталізму).

²⁴ В. Левіс, *Islam and the West*, Oxford 1993.

й назустріч, в кандидатській дисертації І. Девдюк та ін. Окремі спостереження щодо орієнталізму в українському романтизмі були зроблені в статтях *Шляхи засвоєння Сходу в українській літературі* І. Айзенштока (1928), *До специфіки українського орієнталізму* Ю. Кочубея (1996) та ін.

Відтак, назріла нагальна потреба охарактеризувати український *романтичний орієнталізм* як повноцінну частину вітчизняної літератури й органічну складову європейського літературного процесу, чим я наразі займаюсь. І мої окремі літературно-імагологічні спостереження із цього приводу були коротко означені в цій статті.